

Celina Grażyna Gabińska
Uniwersytet w Białymstoku

Przedsiębiorczość jako determinanta rozwoju obszarów wiejskich Podlasia

Entrepreneurship as determinant of development of the Podlasie rural area

Streszczenie

Rozwój obszarów wiejskich jest podstawą rozwoju gospodarczego regionów oraz zmian strukturalnych w rolnictwie i jego otoczeniu. Przedsiębiorczość stanowi dla rolnictwa solidną podstawę trwałego wzrostu gospodarczego oraz szansę przede wszystkim w zakresie poprawy warunków życia na obszarach wiejskich w sensie ekonomicznym i społecznym. Określa się powszechnie, że przedsiębiorczość ma kluczowe znaczenie dla wzrostu firm i konkurencyjności regionów. Podstawy przedsiębiorcze są warunkiem poprawy poziomu życia mieszkańców na obszarach wiejskich. Działalność na własny rachunek przyczynia się do wykorzystania siły roboczej oraz powoduje rozwój wielofunkcyjności tych obszarów. Efekty nieekonomiczne, jakie daje przedsiębiorczość, to zmiana świadomości ludności wiejskiej. Zmniejsza się nieporadność i bezczynność ludzi, a wzrasta poczucie niezależności i aktywnego dostosowywania się do zmiennych warunków rynku. Oddziałuje to na samych przedsiębiorców, jak również powoduje aktywizację społeczności wiejskiej. Przedsiębiorczość staje się czynnikiem stabilizującym i poprawiającym sytuację materialną rolników i mieszkańców wsi wskutek uruchomienia nowych przedsięwzięć gospodarczych o charakterze pozarolniczym i rolniczym. Istnieje potrzeba stymulowania i wspierania rozwoju przedsiębiorstw na obszarach wiejskich. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie przedsiębiorczości jako determinanty rozwoju oraz jej roli w podnoszeniu poziomu życia na obszarach wiejskich Podlasia.

Abstract

Rural development is the foundation both for structural changes in agriculture and environment and economic development of regions. Entrepreneurship provides a solid foundation for sustainable economic growth and creates a chance to improve living conditions in rural regions within economic and social areas. It is universally accepted that entrepreneurship is crucial for the growth of companies and competitiveness of regions. The Basics of Entrepreneurship is the subject, which helps to improve the standard of living of the rural areas' inhabitants. A self-employed person contributes to the use of labour force and the status upgrade of these areas. Uneconomic effects of entrepreneurship lead to changing the mindset of rural population. It manifests itself by reducing awkwardness and idleness and increasing a sense of independence and allows entrepreneurs to adapt to the changing market conditions. This affects not only the entrepreneurs themselves, but also generates economic activity of rural community. Entrepreneurship becomes a stabilizing factor and improves the financial situation of farmers and villagers because of launching new business ventures. Therefore, there is a need to stimulate and support the development of enterprises in the rural areas. The purpose of this article is to present entrepreneurship as a determinant of development and its role in raising the standard of living in the rural areas of Podlasie.

Słowa kluczowe: determinanta; instrumentarium; przedsiębiorczość; rozwój obszarów wiejskich
Key words: determinant; entrepreneurship; instrumentation; rural development

Wprowadzenie

Rozwój obszarów wiejskich jest głównym czynnikiem rozwoju gospodarczego regionów oraz zmian strukturalnych w rolnictwie i jego otoczeniu. Przedsiębiorczość stanowi dla rolnictwa solidną podstawę trwałego wzrostu gospodarczego oraz szansę przede wszystkim w zakresie poprawy warunków życia, w sensie ekonomicznym i społecznym. Określa się powszechnie, że przedsiębiorczość ma kluczowe znaczenie dla wzrostu firm i konkurencyjności regionów.

Proces przedsiębiorczości i postawa przedsiębiorcza przenikają się wzajemnie. Zdaniem wielu autorów (Rachwał, 2005; Strojny, 2010; Ziolo, 2008) postawa przedsiębiorcza to nie tylko zespół cech określających jednostkę ludzką, takich jak: aktywność, kreatywność, inicjatywa, zasadność czy skłonność do podejmowania ryzyka, lecz także sposób postępowania wyrażający się aktywną postawą wobec problemów zawodowych i życiowych.

Zainteresowanie mieszkańców wsi tworzeniem przedsiębiorstw na obszarach wiejskich spowodowane jest przede wszystkim spadkiem dochodów z gospodarstwach rolnych, a tym samym spadkiem poziomu życia mieszkańców wsi, który zrodził potrzebę poszukiwania nowych, alternatywnych źródeł dochodów w celu finansowania potrzeb bytowych i produkcyjnych. Dlatego też każda forma przedsiębiorczości jest szczególnie pożądana, bowiem jest ona warunkiem przezwyciężenia wielu niekorzystnych zjawisk, takich jak: bezrobocie (jawne i ukryte), pogarszająca się sytuacja finansowa rodzin rolniczych, monofunkcyjność czy postawy roszczeniowe. Działalność na własny rachunek przyczynia się do wykorzystania zasobów siły roboczej oraz powoduje rozwój wielofunkcyjności tych obszarów. Efekty nieekonomiczne, które daje przedsiębiorczość, to zmiana świadomości ludności wiejskiej. Zmniejsza się nieopradność i bezczynność ludzi, a wzrasta poczucie niezależności i aktywnego dostosowywania się do zmiennych warunków rynku. Oddziałowuje to na samych przedsiębiorców, jak również powoduje aktywizację całej społeczności wiejskiej. Istnieje potrzeba stymulowania i wspierania rozwoju przedsiębiorstw na obszarach wiejskich.

W społeczno-gospodarczym rozwoju obszarów wiejskich istotne znaczenie mają programy Unii Europejskiej wspierające rozwój przedsiębiorczości na wsi. Skuteczność beneficjentów w pozyskiwaniu środków finansowych z tych źródeł decydować będzie w przyszłości o tempie ich rozwoju.

Instytucje działające na rzecz rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich, takie jak: Ministerstwo Rozwoju Rolnictwa (MRR), Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (MRiRW), Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR), Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości (PARP), Centrum Doradztwa Rolniczego (CDR), mają za zadanie nie tylko pośredniczyć przy uzyskaniu wsparcia finansowego z UE czy wsparcia doradczego z zakresu prawa i księgowości, ale również umożliwić przyszłym przedsiębiorcom uczestnictwo w szkoleniach oraz konferencjach z zakresu przedsiębiorczości.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie przedsiębiorczości jako determinanty rozwoju obszarów wiejskich Podlasia. W pierwszej części podjęto próbę zdefiniowania rozwoju obszarów wiejskich i kreowania przedsiębiorczości na tych terenach. W drugiej części przedstawiono wyniki badań przeprowadzonych w 2012 r. dotyczących możliwości rozwoju firm oraz uwarunkowań rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Podlasia. Wskazano też możliwości i szanse, które daje instrumentarium unijne wspierające działanie rozwoju obszarów wiejskich.

Rozwój obszarów wiejskich – charakterystyka

Wydaje się, że rozważanie przedsiębiorczości jako determinanty rozwoju obszarów wiejskich nie byłoby kompleksowe bez podjęcia próby zdefiniowania rozwoju obszarów wiejskich czy też kreowania przedsiębiorczości na tych terenach.

Rozwój obszarów wiejskich jest podstawą rozwoju gospodarczego regionów oraz zmian strukturalnych w rolnictwie i jego otoczeniu. Obszary wiejskie są rezerwuarem zasobów ludzkich stanowiącym zasadniczy element rozwoju lokalnego. Cechują się dużym zróżnicowaniem układów funkcjonalno-przestrzennych, a ich stan ma istotne znaczenie dla warunków życia mieszkańców i dla możliwości gospodarowania oraz dla kierunków i tempa rozwoju.

Do charakterystycznych trendów zmian na obszarach wiejskich zaliczyć można m.in.:

- szybki rozwój obszarów wiejskich wokół największych miast,
- zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich, które wzrasta pomimo prowadzonej polityki wyrównywania szans rozwojowych,
- powiązanie dynamiki rozwoju obszarów wiejskich z aktywnością władz lokalnych w zakresie korzystania z pozyskiwania dostępnych instrumentów pobudzania rozwoju (Heffner, Klemens, 2011).

Przez pojęcie *rozwój obszarów wiejskich* rozumie się: rozwój gospodarczy, zagospodarowanie terenów rolniczych i ochronę środowiska wiejskiego (Płotkowski, 2004). Rozwój obszarów wiejskich jest postrzegany jako proces poprawy sytuacji ekonomicznej i warunków bytu ludzkości, któremu towarzyszy zwiększenie asortymentu i poprawa jakości dóbr dostarczanych społeczeństwu przez obszary wiejskie (Malinowski, 2004).

Obszary wiejskie jako kategoria terytorialna to część terytorium kraju, która funkcjonalnie jest związana z rolnictwem oraz innymi formami działalności, dla której podstawę stanowi korzystanie z zasobów przyrody (rzek, lasów itp.). Są to tereny służące do prowadzenia produkcji rolniczej, gospodarki leśnej, rybołówstwa śródlądowego, jak też do rekreacji i turystyki. Stanowią one również obszar zamieszkania znacznej części ludności kraju oraz teren prowadzenia wielu innych form działalności gospodarczej. Podstawą ich wyodrębnienia z pozostałej części kraju jest ścisły związek z rolnictwem, gęstość zaludnienia oraz charakter zgrupowanych na nich jednostek gospodarczych. Obszary te w ujęciu najszerszym stanowią tę część terytorium kraju, która leży poza granicami administracyjnymi miast oraz terenami intensywnej działalności przemysłowej. Według *Europejskiej karty obszarów wiejskich*, dokumentu Rady Europy, obszarem wiejskim jest (art. 2): „teren położony wewnątrz terytorium lub teren przybrzeżny, obejmujący również wsie i małe miasteczka, na których przeważająca część gruntów jest wykorzystywana do potrzeb: rolnictwa, leśnictwa, hodowli rybnej i rybołówstwa; działalności gospodarczej i kulturalnej mieszkańców tego terenu (rzemiosło, przemysł, usługi itd.); rekreacji poza terenami wiejskimi (lub rezerwatów przyrody); innych, takich jak budownictwo mieszkaniowe”. Części rolnicze (włącznie z leśnictwem, hodowlą ryb i rybołówstwem) i nierolnicze obszarów wiejskich tworzą odrębną jednostkę w stosunku do obszarów miejskich. *Europejska karta obszarów wiejskich* postrzega obszary wiejskie nie tylko jako „dostarczycieli żywności”, ale także jako obszary „ochrony wartości, stylu życia, dziedzictwa kulturowego i walorów społecznych” (*Europejska karta obszarów wiejskich*, 2001).

Podstawą wyodrębnienia obszarów wiejskich są różnorodne kryteria ich wydzielenia, do których należą:

1. kryterium administracyjne – (obszary wiejskie są to tereny poza granicami miast; według GUS jako obszary leżące poza granicami administracyjnymi miast);
2. kryterium demograficzne – zgodnie z zasadami przyjętymi przez UE i OECD – według wskaźnika gęstości zaludnienia na 1 km² (w OECD 150 os./km², UE 100 os./km²; Wilkin, 2008a);
3. kryterium ekonomiczno-społeczne – według stopnia integracji obszarów wiejskich z gospodarką narodową:
 - a) zgodnie z klasyfikacją przyjętą przez OECD strukturę obszarów wiejskich podzielono na (Kamiński, 2008a):

- zintegrowane obszary wiejskie – położone najczęściej wokół dużych ośrodków miejskich (w Polsce – ok. 20% powierzchni obszarów wiejskich),
 - pośrednie obszary wiejskie – zwykle oddalone od dużych ośrodków miejskich, przy dominującej funkcji rolniczej, obszary słabo rozwijające się i stagnujące demograficznie (w Polsce – ok. 60% powierzchni obszarów wiejskich),
 - peryferyjne, oddalone obszary wiejskie – na ogół słabo zaludnione, oddalone od centrów rozwojowych, z dużym odsetkiem ludności związanej z rolnictwem, mającej bardzo niskie dochody i będącej w wieku mobilnym. Obszary te charakteryzuje słabo rozwinięta infrastruktura techniczna i społeczna (w Polsce – ok. 20% powierzchni obszarów wiejskich).
- b) według innej klasyfikacji (Woś, 2001):
- dynamicznie rozwijające się obszary wiejskie położone wokół węzłów miejskich oraz turystycznych,
 - obszary podupadające, których przetrwanie i rozwój są uzależnione przede wszystkim od możliwości regionalnej ekonomiki oraz pobudzenia wielofunkcyjnego rozwoju wsi, np. różnych form działalności pozarolniczej (turystyka, rynek usług leśnych),
 - obszary pośrednie pomiędzy wyżej wymienionymi typami (historycznie powiązane z gospodarką rolną i mające dość dobrą infrastrukturę pozwalającą na dostęp do węzłowych ośrodków miejskich),
 - obszary wyludnione lub o dużym odpływie ludności z niezagospodarowaną ziemią, na których jest niezbędne utrzymanie minimalnego zatrudnienia.

W Polsce dodatkowo można wyróżnić obszary wiejskie na podstawie podziału terytorialnego, zgodnie z rejestrem TERYT, w którym za obszary wiejskie uznaje się gminy wiejskie i część wiejską gminy miejsko-wiejskiej.

Obszary wiejskie w Polsce zajmują 93,2% powierzchni kraju (Dmochowska, 2001) i spełniają podstawowe funkcje środowiskowe dla społeczeństwa. Dominacja obszarów wiejskich decyduje o ich ogromnym znaczeniu dla jakości życia całego społeczeństwa. Obszary te kumulują wiele dóbr publicznych, które są cenne społecznie, ekonomicznie i przyrodniczo.

Współczesne obszary wiejskie charakteryzują się dwoma trendami:

- z jednej strony, ciągle są zagrożone wyludnieniem (zwłaszcza młodych ludzi), marginalizacją albo spadkiem gospodarczym: na tych obszarach peryferyjnych w Polsce generalnie przeważają osoby starsze, mężczyźni i osoby słabo wykwalifikowane (*Diagnoza sytuacji*, 2008);
- z drugiej strony, jednocześnie obserwuje się proces powrotu ludności miejskiej na wieś, dywersyfikacji grup społecznych, homogenizację profilów zawodowych wśród mieszkańców na obszarach położonych najbliżej od miast (proces suburbanizacji wsi) (*Demain quel monde rural? Et pour qui?*, 2002; *Diagnoza sytuacji społeczno-zawodowej kobiet w Polsce*, 2008). Na tych obszarach mieszka ludność raczej zamożna, wykształcona, przedsiębiorcza. Przyczynia się to do szybszego rozwoju infrastruktury, modernizacji społeczeństwa i zmian w strukturze rynku pracy: „Na obszarach podmiejskich obserwuje się szybszy rozwój lokalnego rynku pracy pozarolniczej działalności i korzystanie z możliwości, jakie stwarza rynek miejski”.

Obszary wiejskie powinny stać się dla mieszkańców Polski konkurencyjnym miejscem do zamieszkania i prowadzenia działalności gospodarczej. W ten sposób rozwojowi obszarów wiejskich służyć będzie (*Strategia Rozwoju Kraju 2007–2015*):

- rozwój przedsiębiorczości i aktywności pozarolniczej (atrakcyjność przyrodnicza, krajoznawcza i kulturowa obszarów wiejskich),
- wzrost konkurencyjności gospodarstw rolnych (techniczna modernizacja gospodarstw rolnych, inwestycje w nowe technologie),

- rozwój oraz poprawa infrastruktury technicznej i społecznej na obszarach wiejskich (wsparcie projektów z zakresu gospodarki ściekowej, wywozu i utylizacji odpadów komunalnych, dostępu do internetu, infrastruktury transportowej),
- wzrost jakości kapitału ludzkiego (wspieranie projektów w zakresie tworzenia nowych miejsc pracy, kształcenia ustawicznego i zawodowego, szkoleń podnoszących kwalifikacje zawodowe mieszkańców wsi).

Przez rozwój obszarów wiejskich rozumie się proces poprawy sytuacji ekonomicznej i warunków bytu ludności zamieszkującej te obszary, któremu towarzyszy także wzrost zakresu i jakości dóbr (w tym dóbr publicznych) dostarczanych przez obszary wiejskie całemu społeczeństwu. Rozwój obszarów wiejskich daje możliwość znalezienia coraz bardziej produktywnych miejsc pracy, a ponadto mieszkańcom tych obszarów zapewnia poprawę warunków życia oraz umożliwia korzystanie ze zdobyczy cywilizacyjnych w podobnym zakresie, jaki mają mieszkańcy miast. Rozwój obszarów wiejskich jest procesem złożonym i jego ocena wymaga zastosowania wielu kryteriów.

Kreowanie przedsiębiorczości na terenach wiejskich

Wdrażana reforma systemu funkcjonowania gospodarki została zorientowana na przedsiębiorczość, czyniąc z niej nową dźwignię postępu gospodarczego. Oznacza to orientację na człowieka, jego wiedzę, inicjatywę, siłę woli, zdolności organizacyjne. Najszerzy społeczno-gospodarczy sens przedsiębiorczości to aktywność, twórczość, inicjatywność, innowacyjność ludzka występująca w każdym zakładzie, na każdym stanowisku pracy. Pojęcie *przedsiębiorczość* stało się w ostatnich latach bardzo popularne, a jednocześnie sprawia wiele trudności w jego precyzyjnym definiowaniu. Świadczy o tym wielość definicji w literaturze przedmiotu oraz odmiennosc ujęć terminologicznych. Najczęściej przedsiębiorczość łączona jest z działalnością gospodarczą, nieraz bywa utożsamiana z zakładaniem i prowadzeniem firmy (przedsiębiorstwa). Natomiast rzadziej poruszany jest jej osobowościowy aspekt oraz odniesienie do sfer pozaekonomicznych życia i działalności człowieka. W literaturze ekonomiczno-rolniczej pojęcie to uzupełniane jest często przymiotnikiem wskazującym obszar ujawniania się przedsiębiorczości (np. przedsiębiorczość rolnicza i pozarolnicza, przedsiębiorczość indywidualna oraz zespołowa).

Przedsiębiorczość w literaturze określana jest jako:

- przedsiębiorczość kreatywna – tworzenie nowych pomysłów i innowacji,
- przedsiębiorczość naśladowcza – odtwórcze wprowadzanie nieoryginalnych innowacji,
- przedsiębiorczość intelektualna – wykorzystywanie zasobu wiedzy w działalności gospodarczej.

Przedsiębiorczość we wszystkich jej postaciach przyczynia się w znacznej mierze do łagodzenia barier warunkujących rozwój społeczności wiejskich oraz rozwój obszarów wiejskich. Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich ma wymiar ekonomiczny i społeczny. Istnieje potrzeba kreowania przedsiębiorczości w środowisku wiejskim i szukania w ten sposób możliwości zatrudnienia i zwiększenia dochodów ludności wiejskiej. Według Gutkowskiej (2009) odbywać się to może przez:

- rozwój infrastruktury obszarów wiejskich,
- zagospodarowanie produktów rolniczych,
- wykorzystanie zasobów mineralnych tych obszarów,
- wykorzystanie zasobów wytwórczych obszarów wiejskich, w tym zasobów środowiska i jego walorów krajobrazowych.

Przedsiębiorczość na terenach wiejskich wymaga m.in.: systemu wsparcia finansowego, pobudzania aktywności społecznej oraz inicjatyw lokalnych i regionalnych na rzecz rozwoju wsi.

Przedsiębiorczość jest postawą i sposobem na życie, a pobudzanie i kreowanie przedsiębiorczości jest w gospodarce rynkowej zjawiskiem obecnym i pożądanym. Przyczynia się ono m.in. do tworzenia nowych miejsc pracy i zmniejszenia liczby bezrobotnych, do modernizacji i rozbudowy infrastruktury. Wzrost przedsiębiorczości na wsi ściśle wiąże się z rozwojem pozarolniczych kierunków działalności gospodarczej. Rozwój przedsiębiorczości jest nie tylko szansą dla polskich obszarów wiejskich, ale także wspólną potrzebą i powinnością. Napotyka on wiele barier, ale rodzi się w trudniejszych warunkach niż przedsiębiorczość w ośrodkach miejskich.

Najbardziej widocznym i pożądanym przejawem przedsiębiorczości mieszkańców obszarów wiejskich jest pozarolnicza działalność gospodarcza w sektorze MŚP. Ma ona być środkiem zaradczym wobec kumulacji takich negatywnych zjawisk społeczno-gospodarczych, jak: długotrwałe bezrobocie, niski poziom dochodów gospodarstw domowych, uzależnienie od pomocy społecznej, utrwalające się postawy roszczeniowe wobec państwa, itp. (Rakowska, 2010).

O znaczeniu przedsiębiorczości w podnoszeniu poziomu życia może świadczyć rozkład stopy ubóstwa relatywnego oraz wskaźnika przedsiębiorczości. Poziom wskaźnika przedsiębiorczości (mierzony liczbą podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w rejestrze REGON, przypadających na 1000 mieszkańców) w poszczególnych województwach przedstawia się jako odwrotność poziomu stopy ubóstwa relatywnego (Klasik, 2006). Poziom przedsiębiorczości w województwie podlaskim istotnie odbiega od poziomu notowanego jako średnia krajowa. O ile w 2004 r. na 1000 mieszkańców województwa przypadało 73,07 przedsiębiorstw, o tyle w 2010 r. liczba ta nieznacznie wzrosła do 74,73. Jednak na tle kraju dane te nie przedstawiają się korzystnie. W skali kraju w 2004 r. na 1000 mieszkańców przypadało 90,17 przedsiębiorstw prywatnych, zarejestrowanych w systemie REGON i w 2010 r. liczba takich przedsiębiorstw utrzymywała się na identycznym poziomie (GUS, 2005, 2011; Bank Danych Regionalnych, 2011). Poziom innowacyjności oceniany wysokością nakładów na B+R również odbiega od średniej krajowej. W 2004 r. w województwie podlaskim nakłady na B+R w przeliczeniu na 1 mieszkańca osiągnęły poziom 43 zł. W następnych latach, pomimo wahań, notowano tendencje wzrostowe w tym obszarze i w 2010 r. poziom tych nakładów ukształtował się na poziomie 87,30 zł. Średnia krajowa wykazywała w 2004 r. poziom wydatków na B+R w przeliczeniu na 1 mieszkańca w wysokości 135 zł, a w 2010 r. było to już 272,80 zł (GUS, 2005, 2011; Bank Danych Regionalnych, 2011).

Istniejąca sytuacja może wskazywać na niski poziom przedsiębiorczości wśród mieszkańców województwa. Niewielka skłonność do podejmowania ryzyka i samoorganizacji w tym zakresie nie tylko owocuje odbiegającą od skali kraju liczbą inicjatyw gospodarczych, ale również może wpłynąć na niskie oceny zasobów ludzkich przez przedsiębiorców.

Uwarunkowania kierunków rozwoju pozarolniczej działalności obszarów wiejskich

Rozwój społeczno-ekonomiczny obszarów wiejskich w Polsce wyznacza obecnie nie tylko produkcja rolna, ale przede wszystkim przedsiębiorczość pozarolnicza, gdyż takie połączenie może sprzyjać rozwojowi regionów. Poprawę warunków życia na obszarach wiejskich i kreowanie procesów rozwojowych umożliwia w największym stopniu wdrażanie funkcji pozarolniczych. Prowadzenie innej od rolniczej działalności przynosi dodatkowy dochód mieszkańcom obszarów wiejskich i jest jednym ze sposobów podnoszenia poziomu życia ludności. Wprowadzenie na tereny wiejskie nowych funkcji pozarolniczych może być w pewien sposób ukierunkowane na rozwój aktywności gospodarczej istniejących podmiotów. Na terenach wiejskich powstają firmy mikro, rodzinne gospodarstwa rolne podejmujące działalność pozarolniczą wspartą często funduszami Unii Europejskiej, pomocą rodziny lub własnymi oszczędnościami.

Społeczność wsi w wielu przypadkach porzuca taktykę przetrwania na rzecz strategii rozwoju, tworzenia nowych miejsc pracy w zawodach pozarolniczych, ale wspierających rolnictwo. Zgodnie z wielofunkcyjnymi strategiami rozwoju obszarów wiejskich przyjmuje się, że wieś powinna się rozwijać wielokierunkowo.

Cel, zakres i wyniki badań

Celem badania była próba rozpoznania uwarunkowań i możliwości rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich Podlasia. Badaniom poddano m.in. zasadność przedsiębiorczości jako determinanty w podnoszeniu poziomu i jakości życia na tych obszarach. W celu uzyskania materiałów źródłowych przeprowadzono badania na obszarach wiejskich województwa podlaskiego. Narzędziem badawczym był kwestionariusz wywiadu. Badaniami ankietowymi zostały objęte małe i średnie firmy na obszarach wiejskich Podlasia. Badanie przeprowadzono w 2012 r., a ankietowani zostali wybrani z wykazu REGON przez proporcjonalne dobranie firm do całości podanej liczby podmiotów gospodarczych. Dobór próby badawczej był celowy przez losowanie proporcjonalne. Po wstępnej selekcji badaniami objęto 86 podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON na obszarach wiejskich województwa podlaskiego. Kwestionariusz ankiety pozwolił na uchwycenie spektrum możliwości rozwoju podmiotów oraz uwarunkowań rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich.

W badanej populacji 45,3% ogółu podmiotów prowadziło działalność handlową. Jest to najprostszy rodzaj działalności, niewymagający znacznych nakładów ani też wysokich kwalifikacji. W grupie tej dominowały sklepy z artykułami spożywczo-przemysłowymi oraz jednostki oferujące środki do produkcji rolnej. Działalność handlowa sprawdza się najlepiej w warunkach wiejskich, ponieważ zapewnia szybki obrót kapitału, bez zaangażowania dużych środków finansowych i nakładów pracy. Spośród ankietowanych firm 23 jednostki, tj. 26,8% ogółu badanych, prowadziły działalność usługową (budownictwo, usługi transportowe, usługi weterynaryjne, fryzjerskie oraz w zakresie napraw i mechaniki). W następnej kolejności uplasowały się usługi przemysłowe. Reprezentowane były one przez 14 podmiotów (16,3% badanej populacji): tartaki, młyn, zakłady przetwórstwa mięsnego. Kolejne miejsca zajęły podmioty prowadzące działalność produkcyjno-handlową, tj. 10 podmiotów (11,6% badanej populacji – producenci galanterii drewnianej i rzemiosła). Analizując okres funkcjonowania badanych jednostek, wyróżniono cztery kategorie przedsiębiorstw (tab.1).

Tab. 1. Lata prowadzenia firm objętych badaniem

Lp.	Wyszczególnienie	Liczba firm	%
1.	firmy do 1 roku	8	9,3
2.	firmy od 1–5 lat	16	18,6
3.	firmy od 5–10 lat	44	51,2
4.	firmy pow. 10 lat	18	20,9

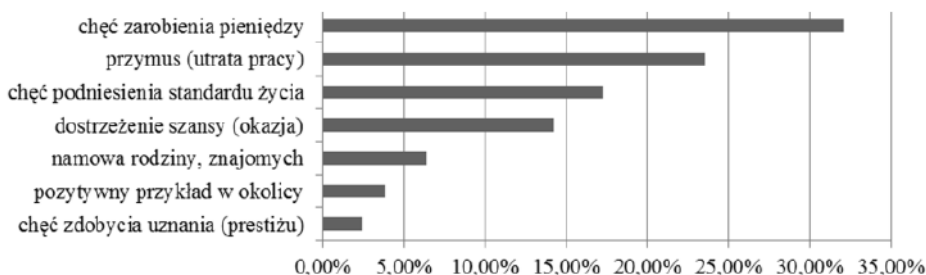
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w 2012 r.

Większość firm objętych badaniem (51,2% i 20,9%) należała do grupy przedsiębiorstw o ugruntowanej pozycji na rynku. Określenie czynników rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich wymaga zwrócenia uwagi na podstawowe cechy przedsiębiorców, tj. na ich wiek i poziom wykształcenia. Analiza badanych firm pod względem

wieku właściciela wskazuje, że najliczniejszą grupę przedsiębiorców w populacji stanowiły osoby w przedziale wiekowym 36–45 lat (41,9%), następnie 25,6% – do 35 lat i 18,6% – 46–55 lat oraz najmniejszą 13,9% – powyżej 55 lat. Uzyskane wyniki dotyczą największej aktywności zawodowej i nabytym doświadczeniu życiowym osób w wieku 36–45 lat. Pozytywnym zjawiskiem jest również fakt, że co czwarty przedsiębiorca nie ukończył 35 roku życia (25,6%).

W badanej zbiorowości najwięcej przedsiębiorców legitymowało się wykształceniem średnim (45,3%), następnie zawodowym (32,6%), wyższym (17,4%), a najmniej (4,7%) podstawowym. Wiek i poziom wykształcenia nie wykazywał zróżnicowania terytorialnego. Wśród motywów rozpoczęcia działalności gospodarczej na obszarach wiejskich Podlasia najczęściej wymieniane były motywy związane z czynnikiem finansowym, czyli możliwość uzyskania dochodu (32,16) i utratą pracy najemnej przez właściciela (23,66). Najrzadziej przedsiębiorcy wskazywali na chęć zdobycia uznania (prestiżu) wśród społeczności lokalnej (ryc. 1).

Ryc. 1. Motywy rozpoczęcia działalności gospodarczej na obszarach wiejskich (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w 2012 r.

Do czynników, które zadecydowały o dotychczasowym rozwoju firm na obszarach wiejskich, należały przede wszystkim: unikalny produkt, zaspokajanie pojawiających się potrzeb klientów i umiejętność przyciągania klientów (ryc. 2).

Ryc. 2. Czynniki decydujące o rozwoju firm na obszarach wiejskich* (w %)

* Dane nie sumują się do 100% ze względu na to, że przedsiębiorcy mogli wskazać kilka czynników decydujących o rozwoju.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w 2012 r.

Można więc przyjąć, że dominują czynniki o charakterze rynkowym. Z kolei czynnikiem, który do tej pory w najmniejszym stopniu wpłynął na rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich, było uwzględnienie wartości kulturowych w regionie (4,1%).

Wśród podstawowych barier utrudniających rozwój firm zlokalizowanych na obszarach wiejskich wymienić należy: niewłaściwą politykę państwa wobec sektora małych firm, silną konkurencję oraz brak własnego kapitału na dalszy rozwój (ryc. 3).

Ryc. 3. Bariery rozwoju firm na obszarach wiejskich (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w 2012 r.

Z uwagi na fakt, że małe przedsiębiorstwa na obszarach wiejskich narażone są na wiele dodatkowych barier związanych ze specyfiką terenów, na których funkcjonują, potrzebna jest im większa pomoc niż firmom funkcjonującym w miastach. Jednocześnie przedsiębiorstwa słabo oceniają działanie państwa w tym zakresie.

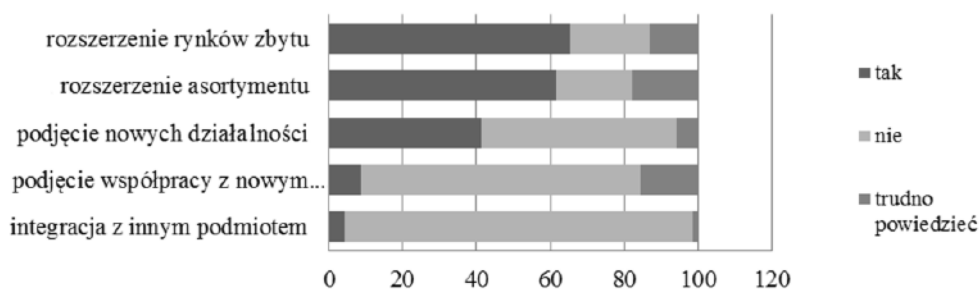
Odpowiedź na pytanie o mocne i słabe strony przedsiębiorstw zlokalizowanych na obszarach wiejskich regionu sprawiła ankietowanym najwięcej problemów. Należy zaznaczyć, że większą trudnością było wskazanie mocnych niż słabych stron. Wynika to z mentalności mieszkańców wsi, przejawiającej się m.in. niezadowolaniem z rzeczywistości, dostrzeganiem trudności i narzekaniem na swój los. Do mocnych stron wiejscy przedsiębiorcy zaliczyli: własne umiejętności i doświadczenia zawodowe (30,1%), jakość oferowanych i produkowanych produktów lub usług (54,3%), cechy ich osobowości (50,7%), chęć rozwijania działalności gospodarczej (44%). Duża część ankietowanych (38%) nie potrafiła wskazać mocnych stron. Wyniki badań własnych pozwalają odnieść mocne strony do doświadczenia zawodowego i życiowego oraz takich cech osobowości, które ułatwiają wypracowanie sukcesu. Są to: pracowitość, wytrwałość, zaradność. Wśród słabych stron respondenci wskazali: niedostatek środków finansowych (58%), kondycję ekonomiczną firmy (53%), innowacyjność firmy (51%), niechęć do zrzeczania się w grupy producenckie (44%) oraz niezajomość procedur ubiegania się o środki unijne (35%). Ponadto 28% ankietowanych nie potrafiło określić słabych stron. Analiza wyników badań prowadzi do wniosków, że główną słabością przedsiębiorczości wiejskiej Podlasia jest niedostatek środków finansowych.

Ważnym zagadnieniem poruszonym w ankiecie skierowanej do przedsiębiorców było określenie szans i zagrożeń rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. Jednym z czynników stymulujących rozwój przedsiębiorczości jest aktywność władz lokalnych (32,6%) i przedsiębiorczość mieszkańców (31,8%). W dalszej kolejności wskazano na możliwość skorzystania ze środków unijnych (25,6%), następnie (20,1%) na korzystne uwarunkowania przyrodnicze oraz na koniunkturę gospodarczą w kraju (3,7%). Wyniki badań pozwalają stwierdzić, iż ankietowani upatrują szans rozwoju działalności gospodarczej w uwarunkowaniach mikroekonomicznych. Wyniki badań ukazały, że 38% przedsiębiorców zamierzało ubiegać się o pomoc finansową ze środków unijnych, a kolejne 36% nie miało takiego

zamiaru, pozostałych 14% ankietowanych nie podjęło decyzji. Powodami, które wskazywali ankietowani przy nieubieganiu się o dotacje unijne, są: zbyt wysoki wkład własny (41,3%), skomplikowane procedury (33,7%), niechęć do pomocy unijnej (18,2%), trudny dostęp do informacji o funduszach (10,2%) oraz inne (7,9%). Możliwości wspierania przedsiębiorczości wiejskiej, które pojawiły się wraz z członkostwem Polski w UE, stanowią dużą szansę na poprawę sytuacji ekonomicznej obszarów wiejskich i są wyzwaniem dla wiejskich przedsiębiorców. Za znajomością instrumentarium wspierającym działanie rozwoju obszarów wiejskich opowiedziało się 36% ankietowanych, na nie – 35%, a 19% nie podjęło decyzji.

Optymizmem napawa fakt, że przedsiębiorcy są zainteresowani dalszym rozwojem. Plany rozwojowe przedsiębiorców dotyczą w największym stopniu działań związanych z rozszerzeniem rynku zbytu (65,3%), rozszerzeniem asortymentu (61,7%), podjęciem nowej działalności (40,6%; ryc. 4).

Ryc. 4. Plany rozwojowe przedsiębiorców na obszarach wiejskich

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych w 2012 r.

Przedsiębiorcy nie są jednak zainteresowani podjęciem współpracy z nowym partnerem (75,7%) i integracją z innym podmiotem (94,3%).

Województwo podlaskie, jak też poziom działalności gospodarczej i rozwoju obszarów wiejskich charakteryzuje szereg wskaźników zamieszczonych w tabeli 2.

Z powyższej tabeli wynika, że wymienione wskaźniki znacznie się różnicują w poszczególnych okresach. Należy zauważyć, że na przełomie 10 lat (2002–2010) zmniejsza się powierzchnia użytków rolnych, które zostały przeznaczone na cele nierolnicze. Ponadto zmniejsza się liczba ludności ogółem – 7,8%, w tym: miasta – wzrost o 1,1%, wieś – spadek o 6%, przeciętne zatrudnienie o 19,7%. Następuje spadek o 3,1% linii kolejowych, ale kosztem dróg publicznych (wzrost o 13,5%). Natomiast pozostałe wskaźniki wzrastają.

Ogólnie można stwierdzić, że nastąpiła poprawa sytuacji gospodarczej Podlasia w porównaniu z rokiem 2000, uwzględniając wybrane wskaźniki, co może świadczyć o możliwości rozwoju działalności pozarolniczej.

Misja województwa podlaskiego określa je jako region aktywnego i zrównoważonego rozwoju z wykorzystaniem walorów środowiska naturalnego, wielokulturowej tradycji i położenia przygranicznego. Natomiast stworzone w celach promocyjnych motto mówi, iż jest to region rozwoju społeczno-ekonomicznego otwarty na przedsiębiorczość i partnerską współpracę.

Tab. 2. Lata prowadzenia firm objętych badaniem

Lp.	Wyszczególnienie	2000	2004	2010	Dynamika (w%) 2010/2000
1.	Powierzchnia (w km ²)	20180,00	20187,00	20187,00	100,00
2.	Ludność na 1 km ² pow. ogólnej	60,00	60,00	59,00	98,30
3.	Ludność ogółem (w tys.), w tym:	1210,68	1202,43	1188,33	98,20
	– miasto	709,97	710,83	717,78	101,10
	– wieś	500,71	491,60	470,55	94,00
4.	Użytki rolne według granic administracyjnych (w tys. ha)	1200,60	1089,30	1063,20	88,60
5.	Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto (w zł)	1675,71	2005,14	2854,02	170,30
6.	Przeciętne zatrudnienie (w tys.)	495,50	388,70	398,00	80,30
7.	Podmioty gospodarki narodowej zarejestrowane w REGON (w tys.)	85,8	91,0	91,9	107,1
8.	Nakłady inwestycyjne na 1 miesz. (w mln zł)	1884	2720	4247	225,4
9.	Produkt krajowy brutto w mln zł (na 1 miesz.)	16098,4	18347	25951	161,2
10.	Dochód budżetów (w mln zł)	888,1	1347,3	2039,5	229,6
11.	Saldo migracji wewnętrznych i zagranicznych na pobyt stały na 1000 ludzi	-1,3	-1,4	-1,3	100
12.	Osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą (w tys.)	70,3	74,6	73,1	104,0
13.	Sieć wodociągowa (w km)	8904,5	11006,4	12321,5	138,3
14.	Sieć kanalizacyjna (w km)	1354,0	2030,3	2556,9	188,8
15.	Sieć gazowa (w km)	797,2	1299,4	1365,0	171,2
16.	Linie kolejowe eksploatowane (w km)	783	675	759	96,9
17.	Drogi publiczne o twardej nawierzchni (w km)	10569	10865	11999	113,5
18.	Ludność korzystająca z oczyszczalni ścieków (w %)	55,4	62,1	63,3	114,3
19.	Stopa bezrobocia rejestrowanego (w %)	13,8	16,1	13,8	100
20.	Zasoby mieszkaniowe (w tys.)	384,2	399,4	417,4	108,6
21.	Powierzchnia użytkowa mieszkań na 1 miesz.	64,7	72,6	74,0	114,4
22.	Wartość brutto środków trwałych na 1 miesz. (w mln zł)	32497	38948	56039	172,4
23.	Budżet województwa (dochody w mln.)	118,9	172,9	442,3	372,0
24.	Budżet województwa (wydatki w mln.)	122,5	171,9	411,7	336,1
25.	Dynamika produkcji rolniczej (w %):	X	X	X	X
	– produkcji globalnej	90,5	100,4	107,9	119,2
	– produkcji końcowej	94,5	99,9	109,5	115,9
	– produkcji towarowej	96,2	102,3	105,3	109,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego woj. podlaskiego 2011 r.

Instrumentarium wspierające działanie rozwoju obszarów wiejskich

Na temat instrumentów wspierających działania rozwoju obszarów wiejskich istnieje bogata literatura. W niniejszej publikacji ograniczono się do prezentacji tylko wybranych pozycji.

W celu podniesienia poziomu gospodarczego rolnictwa i jego obszarów pożądanym jest, aby skróciwio zasynalizowac instrumentarium unijne (w ramach WPR).

Przed polską wsią i ludnością zamieszkującą obszary wiejskie stoi obecnie wiele wyzwań. Wynikają one z konieczności dalszego dostosowywania się rolnictwa oraz przemysłu rolno-spożywczego do wymagań wspólnotowego rynku i konkurencji na rynkach światowych. Obok tych wyzwań dostrzega się także inną grupę trudności do pokonania – związanych ze zdolnością do współdziałania mieszkańców wsi i tworzenia kapitału społecznego, niezbędnego do wykorzystania możliwości, które niosą fundusze i instrumenty Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej, adresowane do obszarów wiejskich (Ardanowski, 2005).

Rozwój społeczno-gospodarczy polskiej wsi i rolnictwa zależy od procesów i efektów produkcji rolnej, nierozzerwalnie związanych z upowszechnianiem innowacji. Przenikanie postępu do środowiska wiejskiego uzależnione jest od następujących czynników:

- systemów informacji i funkcjonujących w nich środków oddziaływania na mieszkańców wsi,
- czynników makrostrukturalnych (infrastruktura, jakość gleb, struktura agrarna),
- czynników obiektywnych dotyczących warunków życia społeczności wiejskiej i gospodarowania w gospodarstwie rolnym,
- czynników psychospołecznych (zmiany postaw oraz zachowań na temat jakiegoś sposobu postępowania).

Rozwój rolnictwa jest kluczowym elementem Wspólnej Polityki Rolnej (WPR), której celem jest podnoszenie produktywności rolnictwa, wspieranie postępu technicznego, racjonalizacja i optymalizacja czynników produkcji. Głównym instrumentem rolnictwa w ramach WPR (od wejścia Polski do Unii Europejskiej) były dwa programy operacyjne: Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) i Sektorowy Program Operacyjny, Restrukturyzacja i Modernizacja Sektora Żywnościowego i Rozwój Obszarów Wiejskich oraz płatności bezpośrednie. Polski PROW 2007–2013 został zbudowany na tradycyjnym trójwymiarowym ujęciu zrównoważonego rozwoju – osi ekonomicznej, ekologicznej i społecznej. Jest on istotnym instrumentem służącym wspieraniu innowacyjnego podejścia do rozwiązywania problemów na terenach wiejskich, modernizacji lokalnej infrastruktury czy innowacyjnego wykorzystania odnawialnych źródeł energii. Wsparciem dla realizacji zakładanych celów są środki podejmowane w ramach Osi 4 Leader. Przyjęte założenie prowadzić ma do budowy kapitału społecznego przez propagowanie partnerstwa prywatno-publicznego, co oznacza promowanie innowacyjnego podejścia do rozwoju obszarów wiejskich.

Instrumentarium unijne przewiduje również środki na działania wspierające kapitał intelektualny. Wiedza i umiejętności rozstrzygają o tempie ogólnego rozwoju i wpływają na stopień wdrażania innowacji, warunkując rozwój obszarów wiejskich. Według Golimowskiej (2004): „Ludzie lepiej wykształceni i pogłębiający wiedzę są bardziej mobilni i aktywni, podatni na zmiany”. Na podstawie literatury przedmiotu można uznać, że pomimo poprawy poziomu wykształcenia ludności wiejskiej nadal istnieją różnice w wykształceniu między mieszkańcami miast i wsi. Różnice można zauważyć w dziedzinie edukacji na wszystkich poziomach nauczania. Na przykładzie województwa podlaskiego w 2010 r. współczynnik skolaryzacji brutto wyniósł: szkoły podstawowe w miastach 108,2%, a na wsi: 88,5%, gimnazja w miastach 117,5%, a na wsi: 79%. Z kolei liczba dzieci uczęszczających do przedszkoli – w odniesieniu do wszystkich pozostających w wieku przedszkolnym – wyniosła w miastach 65,3%, zaś na wsi jedynie 8,7%.

W miastach mieszkańców mających wykształcenie średnie jest 46,3%, a na wsi – 27,8%. Mieszkańców z wykształceniem wyższym – w miastach 14,3%, zaś na wsi – 5,8%.

Wspólna Polityka Rolna inicjuje zmiany w rolnictwie i na obszarach wiejskich. Przez swój charakter prorozwojowy znacznie przyspiesza działania innowacyjne, promując jednocześnie podnoszenie kwalifikacji i wykształcenia.

Pomoc zaproponowana przez UE jest znaczącym krokiem w procesie wdrażania przedsiębiorczości i innowacji, chociaż niewątpliwie napotyka wiele barier. Często ludność wiejska ze względu na niskie kwalifikacje, małą aktywność (przedsiębiorczość) i niskie zasoby kapitału intelektualnego nie chce podejmować trudnych i ryzykownych decyzji. Dlatego też odpowiednia strategia działania może decydować o kontekście i charakterze obszarów wiejskich.

Zakończenie

Przedsiębiorczość może odegrać skuteczną i decydującą rolę w rozwoju badanych obszarów wiejskich Podlasia. W opinii przedsiębiorców możliwości ich firm na obszarach wiejskich uwarunkowane są wykorzystywaniem szans i pokonywaniem barier rozwojowych. Optymistycznym akcentem jest fakt, że przedsiębiorcy są zainteresowani dalszym rozwojem. Przedsiębiorcy na obszarach wiejskich muszą pokonać barierę mentalności wiejskiego społeczeństwa, odznaczać się cechami ludzi przedsiębiorczych i mieć kapitał początkowy na własną działalność gospodarczą. W opinii mieszkańców obszarów wiejskich, jak też we własnej ocenie, przedsiębiorcy są liderami, grupą społeczną aktywizującą obszary wiejskie, przyczyniającą się do lokalnego rozwoju, i stanowią ważną determinantę tego rozwoju. Ich umiejętność odnalezienia się na rynku pracy przez samozatrudnienie czy stworzenie „małego biznesu” oraz predyspozycje indywidualne są ważnym elementem wpływającym na rozwój obszarów wiejskich.

Rozwój przedsiębiorczości w regionie powinien przyczynić się do wzmocnienia jego potencjału gospodarczego. Po pierwsze, efektem ma być zwiększenie liczby przedsiębiorstw, czyli zwiększenie liczby podmiotów i osób zaangażowanych w kreowanie wzrostu gospodarczego regionu. Po drugie, rozwój przedsiębiorczości ma skłonić przedsiębiorców do podejmowania nowych wyzwań gospodarczych oraz podnieść ich kompetencje związane z prowadzeniem działalności gospodarczej na obszarach wiejskich.

Przydatność programów pomocowych Unii Europejskiej w najwyższym stopniu oddziałuje na środowisko rolnicze: podnosi poziom zatrudnienia, zwiększa efekt konsumpcyjny i przyczynia się do wzrostu gospodarczego, a umiejętne ich wykorzystanie likwiduje bariery w rozwoju przedsiębiorczości. Oprócz polityki unijnej niezbędna jest konsekwentna polityka krajowa, której celem będzie tworzenie miejsc pracy oraz zmniejszenie bezrobocia (jawnego i ukrytego) na obszarach wiejskich. Niech wieś nie będzie tylko fabryką żywności, ale także przestrzenią do rozwijania różnego typu działalności gospodarczej korzystnej zarówno dla regionu czy województwa, jak i dla całej Polski; działalności korzystnej i dla ludzi, i dla środowiska naturalnego, gdyż polska wieś kryje w sobie ogromny potencjał gospodarczy, społeczny i rozwojowy.

Literatura References

- Adamowicz, M. (2004). Wielofunkcyjne gospodarstwo rolne jako podmiot w rozwoju wsi i rolnictwa. W: *Wiejskie gospodarstwa domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji*, Warszawa: Wydawnictwo SGGW, 39-41.

- Ardanowski, K. (2005). Czy można zmienić wieś bez jej mieszkańców?. W: *Polska wieś w Unii Europejskiej*, Wydawnictwo „Wieś jutra”, 10.
- Diagnoza sytuacji społeczno-zawodowej kobiet wiejskich w Polsce 2008*, Raport Ministra Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa, 21.
- Diagnoza województwa podlaskiego na tle kraju* (2011). Białystok: Wydawnictwo Białostockiej Fundacji Kształcenia Kadr.
- Dmochowska, H. (2011). *Obszary wiejskie w Polsce*, GUS, US Olsztyn, Studia i Analizy Statystyczne, Warszawa-Olsztyn: Zakład Wydawnictwo Statystycznych.
- Dumain quel mode rural? Et pour qui? (2002). W: *Economia et humanise*, 70.
- Europejska karta obszarów wiejskich 2001, *Wieś i Państwo*, 2-3, 213-234.
- Golimowska, S. (2004). Dostęp do edukacji, *Polityka Społeczna*, 3, 4-5.
- Heffner, K., Klemens, B. (2012). *Warunki życia i aktywność społeczno-gospodarcza na obszarach wiejskich*, Opole: Wydawnictwo Politechniki Opolskiej.
- Jabłoński-Urbaniak, I. (2010). *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo MRiRW.
- Kamiński, Z.J. (2008a). *Współczesne planowanie wsi w Polsce*, Gliwice: Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.
- Klesik, A. (2006). *Przedsiębiorczość i konkurencyjność a rozwój regionalny*, Wydawnictwo AE w Katowicach, Katowice.
- Malinowski, P. (2004). Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich w strategiach rozwoju gmin i jego wpływ na gospodarstwa domowe. W: M. Adamowicz (red.), *Wiejskie gospodarstwa domowe w obliczu transformacji, integracji i globalizacji*, Prace Naukowe KPAiM SGGW, 33, 582-591.
- Narodowy spis rolny 2010*.
- Obszary wiejskie w Polsce 2011*, GUS Warszawa, Olsztyn.
- Plotkowski, L. (2004). Leśnictwo w kształtowaniu rozwoju obszarów wiejskich. W: *Urządzenie lasu wielofunkcyjnego – opinie – poglądy – propozycje E. Stępnia*, Warszawa: Fundacja „Rozwój” SGGW Warszawa, 345-352.
- Rachwał, T. (2005). Kształtowanie postaw uczniów na lekcjach przedsiębiorczości, *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 1, 137-143.
- Rakowska, J. (2010). Udział sektora MŚP w realizacji projektów w ramach wybranych działań SPO Wzrost Konkurencyjności Przedsiębiorstw w latach 2004-2006 na obszarach wiejskich, *Acta Oeconomia*, 9, 32.
- Sikora, J. (2011). *Psychospołeczne warunki upowszechniania innowacji na wsi i w rolnictwie*, Poznań: Wydawnictwo UE w Poznaniu, 126.
- Sikorska-Wolak, I. (2008). Wieloaspektowość przedsiębiorczości i jej postrzeganie przez mieszkańców wsi. W: K. Krzyżanowska (red.), *Doradztwo w działalności przedsiębiorczej*, Warszawa: Wydawnictwo SGGW, 14-15.
- Spychalski, G. (2005). *Mezoeconomiczne aspekty rozwoju obszarów wiejskich*, IRWiR Warszawa, 53 *Strategia Rozwoju Kraju 2007–2015*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2006.
- Strojny, J. (2010). Analiza potencjału przedsiębiorczego województwa podkarpackiego, *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 6, 176-197.
- Wilkin, J. (2008a). Ewolucja paradygmatów rozwoju obszarów wiejskich, *Wieś i Rolnictwo*, 3, 18-28
- Woś, A. (2001). Relacje: rolnictwo: gospodarka narodowa. W: *Gospodarka rolno-żywnościowa Podlasie wobec wyzwań przyszłości*, Białystok: Wyd. WSE Białystok, 36-39.
- Zioło, Z. (2008). Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju gospodarki opartej na wiedzy, *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 4, 12-23.

Celina Grażyna Gabińska, doktorantka, Uniwersytet w Białymstoku, Wydział Ekonomii i Zarządzania. Zainteresowania naukowe autorki koncentrują się wokół rozwoju przedsiębiorczości, kształcenia, rozwoju zasobów ludzkich w przedsiębiorstwach na obszarach wiejskich. Specjalista ds. pracowniczych i socjalnych SM „MLEKPOL” w Grajewie.

Celina Grażyna Gabińska, a doctoral student, the University in Białystok, the Department of Economics and Management.

The author's scientific interests focus around the development of entrepreneurship as well as training and development of human resources in enterprises in rural areas.

Adres/Address:

SM „MLEKPOL” w Grajewie
Oddział ZPM 16-100 Sokółka
e-mail: celinagabinska@wp.pl